

УДК 394,912:(477):(477,8)«1919»

Роман Тимченко*

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНЕ Й ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УНР І ЗОУНР В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1919 р.

Аналізуються співпраця урядів Української Народної Республіки і Західної області Української Народної Республіки після укладання Акту злуки 22 січня 1919 року в політичній, військовій і економічній сферах. Визначено основні труднощі, які завадили повному об'єднанню українських земель.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Західна область Української Народної Республіки, Головний Отаман, Директорія, Галицька армія.

Анализируются сотрудничество правительств Украинской Народной Республики и Западной области Украинской Народной Республики после заключения Акта соединения 22 января 1919 года в политической, военной и экономической сферах. Определены основные трудности, которые помешали полному объединению украинских земель.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, Западная область Украинской Народной Республики, Главный Атаман, Директория, Галицкая армия.

The collaboration of governments of Ukrainian People's Republic and Western region of Ukrainian People's Republic after the conclusion of Act of connection on January, 22, 1919 in political, military and economic spheres is analyzed. Basic difficulties which prevented the complete association of Ukrainian earths have are studies.

Key words: Ukrainian People's Republic, Western region of Ukrainian People's Republic, Main Ataman, Directory, Galician army.

Утворення Західноукраїнської Народної Республіки в Галичині і відновлення незалежності Української Народної Республіки в Наддніпрянщині дали поштовх до посилення віковичних прагнень українців – жити в соборній Україні. 22 січня 1919 р. Наддністрянська й Наддніпрянська Україна об'єдналися в одну незалежну державу – Українську Народну Республіку. Але становлення молодого державного утворення і реалізація завдань Акту злуки ускладнювалося низкою факторів: зовнішньою експансією – більшовики, денікінці, поляки, румуни, внутрішніми протиріччями між провадами обох республік, особистісним протистоянням С. Петлюри й Є. Петрушевича.

У сучасній українській історіографії проблема воєнно-політичного й економічного співробітництва частково знайшла своє відображення в монографіях М. Литвина й К. Науменка, І. Кураса й В. Солдатенка, М. Сеньківа, а також у

---

* *Тимченко Роман* – молодший науковий співробітник відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України.
Науковий керівник – доктор історичних наук, професор Пиріг Р.Я.

спеціальних наукових працях О. Карпенка, С. Литвина, О. Павлишина, І. Дацківа, О. Павлюка та інших. Однак ґрунтового дослідження бракує¹.

Для розкриття цієї теми, автор ставить наступні дослідницькі завдання:

- проаналізувати характер міждержавних відносин між УНР і ЗУНР у січні-червні 1919 року;

- показати проблеми втілення в життя Акту злуки.

Об'єднання українських земель 22 січня 1919 р. повинно було сприяти більш тісній співпраці урядів УНР і ЗОУНР. Однак на заваді стала низка чинників. Київ був захоплений більшовиками й наддніпрянська армія змушена була відступати. Галичани ж усі зусилля зосередили на боротьбі з поляками, а миротворчі місії Антанти не давали бажаних результатів. З формального боку відносини між обома урядами були повні порозуміння, хоч насправді прогресувала тенденція до їх ускладнення.

У кінці лютого С. Петлюра відвідав Галичину, де просив уряд ЗОУНР надати військової допомоги для боротьби з більшовиками. 23 лютого його вітали в Тернополі полковник Г. Стефанів, почесна варта у складі Гуцульської сотні УСС та ударної чети Тернопільського полку ім. С. Петлюри. Наступного дня його зустрів голова уряду С. Голубович. 26 лютого він відвідав Бережани, де побував на виставі у Народному домі, а наступного дня зустрівся у Ходорові з Є. Петрушевичем². Однак у зв'язку з вирішальними боями проти поляків уряд ЗОУНР погодився направити лише тисячу новобранців-стрільців³. Незважаючи на невтішні результати переговорів з європейськими послами місії Ю. Бартелемі, Головний Отаман у листах висловлював вдячність за теплий прийом президенту Є. Петрушевичу й командувачу УГА М. Омеляновичу-Павленку. А також підкреслював мужність галичан, які в такий складний час знаходили сили для захисту батьківщини, дякував за відвагу воїнам галицької армії й обіцяв, що Директорія допоможе населенню ЗОУНР хлібом й продуктами харчування⁴. До того ж він висловлював сподівання, що спільними зусиллями здобудуть незалежність України й захистять «право нашому народові на волю й землю, а Республіці її тверде світове становище»⁵.

4 березня 1919 р. Є. Петрушевич подякував Головному Отаману за теплі слова й наголосив, що воїни Української Галицької Армії (УГА) братимуть з нього приклад і підуть у бій за будь-яким його наказом⁶. Але це були тільки декларації, насправді ж Галицька армія ніколи не виконувала наказів С. Петлюри. Навіть після переходу до Наддніпрянщини в липні 1919 р. вона мала своє окреме командування, оскільки Є. Петрушевич був проти повного об'єднання армій.

Через тиждень, 11 березня 1919 р., до УНР виїхала делегація на чолі із Є. Петрушевичем з метою ознайомлення з політичним і міжнародним становищем та для налагодження адміністративних та фінансових справ⁷. У Проскуріві відбулося перше й останнє засідання Директорії в повному п'ятичленному складі. Адже В. Винниченко залишив її під тиском Антанти, а 12 березня 1919 р. Є. Петрушевич увійшов до Директорії, як представник Галичини⁸. Пізніше Директорія вже ніколи не збиралася в повному представництві⁹, бо частина її членів на чолі з С. Петлюрою опинилася в Рівному, а Є. Петрушевич і О. Андрієвський самостійно займалися державними справами у Станіславові.

На початковому етапі після Акту злуки між обома державами ще підтримувалися тісні відносини, незважаючи на розбіжності цільових завдань. С. Петлюра наддніпрянську армію направив проти більшовицьких військ і виступав за порозуміння з поляками, у той час як для наддністрянців це було абсолютно неприйнятним. До того ж вони не отримували від Великої України необхідної допомоги, яка передбачалася умовами Злуки. Про це, зокрема, свідчить С. Голубович: «Коли Українська Державність знаходиться в незвичайно скрутнім положенню, а з трьох боків наступає ворог, придніпрянські брати відмовляють естественної помочи грошової, до якої первісно зобов'язалися без дальших застережень та умов»¹⁰.

Із цим твердженням не можна погодитися повністю. Адже ще взимку для налагодження товарообміну між Галичиною й Наддніпрянщиною, було призначено «головноуповноваженого для постачання», якого вимагав Державний Секретаріат¹¹. Ним став Р. Трохименко¹². Крім того 16 січня на «перешивку вузькоколіїних рейкових шляхів Галичини» виділено 5 мільйонів гривень¹³, а постановою Ради Міністрів 22 лютого ще 10 мільйонів¹⁴. Цього ж місяця для галичан через УНРаду було передано 7 млн. карбованців на продовольчі справи¹⁵. 18 січня на організацію свята злуки – 100 тисяч карбованців¹⁶. А 13 лютого уряд УНР прийняв постанову про асигнування 22 мільйонів гривень для видачі допомоги українським культурним організаціям Галичини¹⁷. У кінці лютого для держсекретаріату шляхів Галичини асигновано 17 млн. гривень на експлуатацію залізниць, заготівлю палива й металу¹⁸. 13 березня 1919 р. Рада Народних Міністрів прийняла постанову про асигнування в розпорядження Ради державних секретарів ЗУНР 80 млн. гривень на видачу категоріям державних службовців одноразової допомоги на дорожнечу¹⁹.

15 березня ухвалена низка законів, які також передбачали фінансову допомогу ЗУНР. Зокрема, про асигнування 500 млн. гривень на відновлення помешкань і будівель, зруйнованих попередньою війною, про асигнування в розпорядження Ради Секретарів одноразово 130 млн. гривень і, починаючи з 1 квітня 1919 року, по 30 млн. гривень щомісяця на видачу пайків родинам мобілізованих стрільців²⁰.

За повідомленням газети «Нове життя» станом на 1 березня 1919 р. до Галичини прибуло 123 вагони борошна, 14 збіжжя, 123 цукру і 10 з іншими продуктами²¹. Лише за тиждень від 1 по 8 березня надійшло 262 вагони збіжжя, муки та цукру, з них 76 вагонів частково розділені між повітовими управами, а 168 ще стояли на залізницях²². Наступного тижня з Наддніпрянщини передано ще 193 вагони харчів²³.

З 16 по 23 березня 1919 р. урядом УНР передано «збіжжя, муки і цукру 114 вагонів; в магазинах зложено – 84 ваг., спеціальних військових транспортів пройшло по 23 марта – 181 вагонів. Позаяк до 16 березня населенню передано – 490 ваг., то загальна кількість ввезених до Галичини харчів різного рода досягне – 1168 вагонів або – 11.685.000 клг.»²⁴, – повідомляло «Нове життя» від 3 квітня 1919 р. Газета «Республіка» зазначила, що до Галичини з Наддніпрянщини на початок квітня надійшло 1243 вагони продукції. Серед них 730 цукру, 213 борошна, 223 збіжжя й 127 інших харчів²⁵. До того ж щомісячно уряд УНР надавав грошову допомогу в розмірі одного мільйона гривень.

Крім того було асигновано низку цільових розпоряджень – відродження товариства «Сільський господар» (2 млн. гривень), для українського шкільництва і Національного музею у Львові (1 млн. гривень) та відкрито кредит у розмірі 40 млн. гривень для продовольчих операцій в Галичині, Буковині й Холмщині²⁶. Проте весною митний кордон між республіками так і не був ліквідований²⁷.

З наказу Головного Отамана морському міністру М. Білінському виділено 11 млн. гривень для формування в Коломиї з галичан окремого морського полку²⁸. Для потреб Галицької армії Управлінням Начальника Постачання впродовж першої половини 1919 р. видано 274 млн. 68 тис. гривень²⁹. 25 березня була прийнята постанова про асигнування 200 тис. гривень Державному Секретаріату ЗОУНР на інформаційну просвітню роботу армії Західного фронту³⁰.

По згоді урядів УНР і ЗОУНР до Ставніслава й Тернополя було евакуйовано Експедицію Заготовок Державних паперів і Відділ Державного Банку зі скарбовими цінностями³¹. Галичина також направляла економічну допомогу Наддніпрянщині: станом на 1 березня 1919 р. було вивезено 115 цистерн оливи, сматри та нафти³².

ЗОУНР потребувала насамперед військової допомоги. Та наддніпрянці не поспішали цього робити. С. Шухевич відзначав, що війська вагаються і «вони вже доволі навоювалися і натерпілися у війні з австріяками, а коли буде проголошена злука, коли козак буде знати, що це все одна й та сама Україна, один край і одна держава, тоді він охоче піде боронити її границь»³³. А М. Омелянович-Павленко зазначав, що наддніпрянців хвилювало: чого вони повинні воювати за чужу землю, адже в них своєї вистачає та й поляки їм як брати³⁴.

Та все ж таки ще напередодні об'єднання до Галичини з Наддніпрянщини за дозволом С. Петлюри прибув М. Омелянович-Павленко, який став головнокомандувачем Галицької армії. А на посаду начальника штабу він призначив полковника Є. Мишківського³⁵. На початку листопада 1918 р. на допомогу галичанам прибула дивізія отамана А. Долуда³⁶. До галицької групи «Самбір» приєднався І-ий Правобережний республіканський полк на чолі з полковником Кравчуком. Але вже 8 грудня 1918 р. під Перемишлем він відмовився воювати. Щоб не деморалізувати галицьке військо, полк був розформований³⁷.

У грудні галичани отримали-таки довгоочікуване військово підкріплення від Наддніпрянщини у вигляді окремої Козятинської піхотної бригади. Її зарахували до складу групи «Наварія» полковника І. Омеляновича-Павленка. 27–28 грудня 1918 р. бригада взяла участь у наступі на місто в напрямку Ставчани – Скнилів, але наразилися на впертий опір поляків і зазнала великих втрат. До того ж багато бійців піддалися на масштабну польську агітацію й відмовлялися воювати³⁸. Ця бригада деморалізує впливала на хід боротьби за Львів, а перед Різдяними святами взагалі розійшлася по домівках. Наприкінці 1918 р. був створений Волинський фронт, який займав ділянку між Бугом і Припяттю.

Пізніше, у січні 1919 р., до Галичини прибула І-а Дніпровська дивізія, яка в лютому-березні 1919 р. брала участь у Вовчухівській операції й підтримувала частини 3-го галицького корпусу в наступі на Городок. За словами С. Шухевича, вона була ще гірше підготовлена ніж попередні. Це невелике військово форму-

вання не бажало йти в невідомий край на боротьбу, тому й не дивно, що по дорозі більшість воїнів залишила свої підрозділи³⁹. Кращим був загін імені Гонти, створений у Києві. Хоча й невеликий, але самовіддано бився спочатку під Львовом, а потім на фронті I Корпусу Галицької армії.

Однією з найбільш боєздатних частин, що прибули з Наддніпрянщини на допомогу галичанам у лютому, була артилерія київських Січових Стрільців, організована полковником Р. Дашкевичем і поділена на два полки, у результаті чого перший увійшов до складу четвертої бригади, а другий залишився при Начальній Команді Галицької Армії (НКГА). Ці артилерійські частини призводили до значної дезорганізації польських військ і завдавали їм відчутних утрат⁴⁰. Також Директорія надала близько 60 бойових літаків, з яких утворили Літунський полк Галицької армії⁴¹. У січні Володимиро-Волинська й Ковельська групи Армії УНР розпочали бої з поляками. Та й авіація УГА була фактично повністю наддніпрянською. Загалом же, за свідченням історика Л. Шанковського, воєнна допомога Наддніпрянської України була замала для перемоги над Польщею⁴². До того ж у грудні 1918 р. уряд ЗУНР на допомогу Директорії вислав тисячу новобранців під командуванням поручика Д. Тихого. Вони були приєднані до Північно-західної групи військ під командою отамана В. Оскілка⁴³.

Галичина також відчувала брак фахівців залізничного сполучення. Оскільки серед місцевого населення не вистачало кваліфікованих робітників, то часто поряд із українцями в цій сфері працювали й поляки. Вони робили все можливе аби зривати поставки необхідних українських товарів, ускладнити пересування військових частин. Тому на допомогу галицьким залізничникам поїхали наддніпрянські. Для них надійшли телеграфні апарати й дріт. Це значно підвищило рівень обслуговування залізниць. Водночас стала помітною взаємна недовіра між галичанами й наддніпрянцями, оскільки останні отримували в декілька разів вищу заробітну платню. І це не могло не викликати незадоволення в місцевих робітників⁴⁴. Проте незважаючи на економічне й військове співробітництво, кожна республіка жила своїм власним життям.

Весною 1919 р. УНР переживала політичну кризу й потребувала зміни уряду. Представники партії самостійників на нарадах у Здолбуніві й Рівному в кінці березня вирішили проголосити С. Петлюру диктатором, скасувати Раду Народних Міністрів, а замість неї створити посади керуючих відділами адміністрації, підлеглих диктатурі. Диктаторові додати дорадчий орган – Військову Раду, щоб до неї належали командири обох армій. Цей проект ухвалили без порозуміння з Є. Петрушевичем, бо він був проти військової диктатури⁴⁵. С. Петлюра, не бажаючи перевороту згори й, можливо, загострення взаємовідносин з Президентом УНРади, у результаті гострих дебатів 9 квітня відмовився від посади диктатора. Шукаючи виходу з кризи, він направив соціал-демократу Б. Мартосу телеграму з пропозицією сформував новий уряд⁴⁶. Слід зазначити, що до складу нового уряду ввійшло й декілька представників від ЗОУНР: В. Темницький (міністр закордонних справ), О. Безпалко (міністр праці), Л. Шрамченко (міністр народного господарства), А. Крушельницький (міністр освіти) і М. Шадлун (міністр шляхів). А також кілька

нових осіб: І. Лизанівський як керуючий справами преси й пропаганди, І. Паливода – міністерством пошти й телеграфів⁴⁷. Є. Петрушевич не приховував свого невдоволення зміною кабінету. Це зумовлено тим, що новий уряд був призначений без узгодження з ним⁴⁸. У своїй відповіді С. Петлюрі він вимагав дотримання принципу консолідації національних партій⁴⁹.

Отримавши найголовнішу прем'єрську посаду, Б. Мартос видав декларацію до українського народу з викладом майбутньої політики нового уряду щодо ЗОУНР: «Внаслідок війни ще й досі людність Волині, Поділля, Галичини і Холмщини не змогли відновити свого господарства. Народне правительство України, щоб полегшити долю постраждалих від війни, вживатиме всіх заходів для того, щоб допомогти збудуванню хат, дати живий і мертвий інвентар зруйнованим війною жителям прифронтових місцевостей»⁵⁰. Отже, за декларацією Галичині передбачалася допомога, а про Буковину й Закарпаття зовсім не йшлося. Б. Мартос, будучи прихильником централізації економічного життя УНР, хотів повністю поставити під контроль фінансову політику ЗОУНР. З цією метою направив ревізійну комісію на чолі з Г. Нянчуром із Рівного, яка повинна прослідкувати за діяльністю агентів уряду Директорії в Галичині, зібрати відомості про дезертирів, отаманів, які вкрали гроші й втекли і змусити їх повернутися до виконання своїх обов'язків, адже на території Галичини було дійсно чимало наддніпрянців⁵¹.

За свідченням В. Андрієвського, представника УНР у Галичині їх можна було поділити на три групи: отамани, экс-міністри та люди, що знаходилися на державній чи військовій службі. Перші їздили по містах, робили ревізії й витрачали величезні кошти, не дивлячись на те, що армія весь час потребувала фінансування⁵². Міністр внутрішніх справ І. Макух зазначав, що ці військові жили «на широку стопу». Вони мали «багато грошей і кидали ними по каварнях і ресторанах дуже щедро». Крім того ці «емігранти» були джерелом анархістичних настроїв, які завдали великої шкоди галицьким військовим частинам⁵³. Незадоволені галицьким дрібнобуржуазним укладом экс-міністри УНР створювали різноманітні організації, які підривали політику ЗОУНР⁵⁴. До таких належали такі авторитетні діячі, як М. Шаповал та М. Ковалевський. «Отамани» й «службовці» не хотіли повертатися до праці на Придніпрянщині, бо дуже втомилися й хотіли відпочити⁵⁵. Але вони весь час намагалися підірвати стабільність галицького уряду й поставити його під контроль наддніпрянського. Тільки особи, які знаходилися на державній чи військовій службі, поводитися більш пристойно.

17 березня 1919 р. для кращого кордонного режиму було вирішено утворити контрольно-пропускні пункти у Радзивилові, Волочиську й Гусятині. Військові перепустки мали право підписувати Військовий Міністр, Головний Отаман, Начальник Штабу Дієвої армії і Начальник штабу Правобережного фронту і підлеглих йому військових частин. Цивільні особи, яким необхідно виїхати до Галичини повинні звертатися до міністрів, канцелярії Військового Міністерства, Штабів Дієвої армії та Правобережного фронту⁵⁶.

13 квітня 1919 р. Державний Секретаріат військових справ ЗОУНР оголосив наказ, де зазначалося, що серед представників Наддніпрянщини, які відвідують

Галичину, зустрічається чимало осіб, які своєю поведінкою негативно впливають на місцеве населення. Усіх місцевих комендантів закликали вислати протягом 48 годин наддніпрянців, що незаконно перебували на території ЗОУНР⁵⁷. На засіданні Ради Народних Міністрів 16 квітня 1919 р., у свою чергу, було прийнято постанову, в якій зазначалося, що кожен, хто не повернеться до Наддніпрянщини без поважної причини, буде вважатися дезертиром⁵⁸.

Варто відзначити, що голова Державного Секретаріату С. Голубович критикував діяльність «головноуповноважено» Р. Трохименка через численні ревізії в повітах й був проти рішення вислати ревізійну комісію до Галичини, вважаючи це прямим втручанням у внутрішні справи Західної області УНР⁵⁹. Г. Нянчур же наголошував, що Директорія – законна влада для обох частин України, й галичани повинні не чинити опору⁶⁰. А на засіданнях Державного Секретаріату 30 квітня, 2 травня та 3 травня у присутності Г. Нянчура й М. Шадлуна розгорілася дискусія про фінансування Директорією уряду ЗОУНР. М. Шадлун вимагав подання звіту всіх витрат та допомоги розвідки Державного Секретаріату в арешті політичних втікачів до Наддніпрянщини. Проте секретар судових справ О. Бурачинський ще раз наголосив, що лише УНРа вважається законною владою в Східній Галичині й відповідно до Акту злуки тільки закордонні й військові справи перебувають у віданні спільного керівництва⁶¹. На думку П. Бубели, комісія навела паніку на тих, кого мала арештувати, й тим ослабила себе. Він радив, аби ревізійна комісія передала свої функції Державному Секретаріату⁶². Тому вона не могла виконати всі свої завдання через відмову Державного Секретаріату в допомозі.⁶³ А незважаючи на повноваження ревізійної комісії В. Андрієвський звільнив з-під арешту наддніпрянських військових діячів В. Хому-Дмовського і М. Ковенка⁶⁴.

Одним із найсуттєвіших випадів протистояння став виступ 29 квітня 1919 р. у Рівному командувача Північної групи армії УНР отамана В. Оскілка. Він заарештував всіх міністрів на чолі з прем'єром і проголосив себе Головним Отаманом. Метою виступу було припинення міжпартійної боротьби й усунення соціалістів від влади. У результаті С. Петлюру й А. Макаренка В. Оскілко «виключив» зі складу Директорії, а Є. Петрушевичу запропонував стати президентом республіки і прибути до Рівного⁶⁵. Чи була між ними попередня домовленість, не з'ясовано. Український дослідник М. Стахів виключає зв'язок В. Оскілка з Є. Петрушевичем⁶⁶. Проте отамана не підтримало військо, а виступ був нейтралізований контррозвідкою С. Петлюри. В. Оскілку були висунуті звинувачення в державній зраді і він утік до Польщі. Після згаданих подій голові ревізійної комісії Г. Нянчуру надали надзвичайних повноважень. Він мав право заарештовувати й притягувати до відповідальності усіх осіб причетних до подій 29 квітня⁶⁷.

Разом із тим у Галичині діяв опозиційний до УНРади центр – Селянсько-Робітничий Союз (СРС) на чолі з Д. Демянчуком та О. Устіяновичем, який видавав газету «Республіканець». Союз виступав за організацію робітників і селян у Ради, переобрання уряду й введення до УНРади представників СРС. УНРада змушена був прийняти низку вимог опозиції: проголошення земельного закону, встановлення 8-годинного робочого дня, вибори до сейму. Лише після органі-

зованого СРС Дрогобицького повстання УНРада повела рішучий наступ проти опозиції. Соціалістичні наддніпрянські партії всіляко підтримували діяльність союзу, оскільки він виступав проти політики УНРади.

Складна політична й економічна ситуація викликали занепокоєння в Головного Отамана. Тому він 25 квітня направив телеграму із Здолбунова до уряду ЗОУНР: «Маю цілком певні повідомлення про неспокій у військах та серед населення на ґрунті незадоволення політикою Державного Секретаріату в соціальних питаннях і особливо земельних. Це може скінчитися катастрофою і розвитком більшовизму»⁶⁸. Зауваження були слухними, бо саме зібрання СРС й його невдоволення політикою існуючого уряду вплинули на Антанту. Хоча велика заслуга належить і полякам, адже вони представили дії союзу, як початок поширення більшовизму в Східній Галичині й добилися направлення в цей регіон армії Ю. Галлера⁶⁹. Неврегульованість стосунків між владними структурами УНР і ЗОУНР негативно позначалася на інтересах Української революції. М. Шаповал наголошував: «Які могли бути добрі відносини, коли уряд УНР вважався в колах галицької дрібної буржуазії і її уряду за большевицький навіть с-деків і Петлюру націонал-демократи вважали за «большевиків». Що хоч трохи лівіше од буржуазної реакції, то вже отим «революціонерам» з Галичини здавалось большевизмом. На Великій Україні Петрушевич і його прихильники зайняли становище «держави в державі», залишаючи собі у всім «вільну руку»⁷⁰.

Відрізнялися й закони, які були прийняті на теренах українських республік. Зокрема, земельний закон на Галичині, який обговорювався ще 30 січня на засіданні в Державному Секретаріаті земельних справ⁷¹, був прийнятий лише 14 квітня⁷². Отже, був утрачений дорогоцінний час у такий відповідальний момент. За законом панська земля мала бути перерозподілена між малоземельним і безземельним селянством. Ціна викупу встановлювалася за допомогою капіталізації кадастрального прибутку. Малоземельним вважалися ті селяни, які не могли прогодувати своєї сім'ї, але, на відміну від закону Директорії, четверту частину свого наділу дозволяло продавати. Ліси й копальні переходили у власність повітів, а вода – спілок⁷³.

У той же час Закон про землю прийнятий Директорією 8 січня визначав, що вона була у власності держави⁷⁴. Селяни наділялися землею в розмірі до 15 десятин. Була встановлена також мінімальна норма – 5 десятин. Наділ надавався у вічне користування. Закон передбачав і хліборобські добровільні спілки у вигляді кооперативів⁷⁵.

Отже, закон Директорії УНР ліквідував приватну власність на землю, у той час як галицький уряд її охороняв. До того ж останні прийняли закон надто пізно, й селяни не встигли скористатися ним, адже Галицька армія весь час відступала.

Окрім того, урядом ЗОУНР був прийнятий «Закон про скликання Сейму Західно-Української Народної Республіки» (15 квітня 1919 р.) та про вибори⁷⁶. Вони стосувалися лише Галицьких земель і не враховували загальні інтереси України. Хоча громадяни Наддніпрянської України мали виборче право на підставі урядового засвідчення їх громадянства й мешкання в певній громаді⁷⁷. Проте ці закони не вдалося втілити в життя, бо невдовзі майже вся територія Наддніст-

рянщини стала підконтрольною полякам. Законами, які відповідали ідеям соборності, був закон від 4 квітня 1919 р. закон про запровадження в обіг гривень та від 8 квітня про громадянство⁷⁸. Відповідно до нього кожен громадянин УНР вважався і громадянином ЗОУНР. Проте перепустку для поїздки в Наддніпрянщину можна було отримати лише за гроші, сплачені в державне повітове управління⁷⁹.

Газета «Република» від 11 травня 1919 р. писала про кризу у взаємовідносинах між державними утвореннями, наголошуючи на окремому становищі ЗОУНР: «Галицьке громадянство не сміє забувати ні на хвилю, що держава його – се тільки Західна Область УНР і що УНР як цілісність переживає дуже важку кризу – внутрішню і зовнішню, кризу, від розв'язки якої залежить така чи інша доля також нашої Західної Области»⁸⁰.

Видання УГА «Стрілець» 13 квітня в статті «Злука всіх земель України та українське військо» закликало державних мужів «знищити сліди ворожих культур, які роз'єднують нас, щоби всіх горожан Укр. Нар. Республіки лучило слово: Українець і праця для добра соборної України і його народніх мас»⁸¹.

Підривала сили українців й боротьба із зовнішніми ворогами. Адже наприкінці квітня до Львова прибув генерал Ю. Галлер на чолі підготовленої й озброєної Антантою польської армії. Вона мала використовуватися проти більшовиків, а її кинуте на боротьбу з українцями. Поляки розпочали наступ як проти галичан, так і проти наддніпрянців, здобули Луцьк й захопили великі склади військового майна. Цей успіх поляків завдав нових труднощів для українців, адже тепер армія повинна готуватися до нових боїв в умовах дефіциту зброї й амуніції⁸².

9 червня 1919 р. сталася ще одна важлива подія, яка вплинула на подальший розвиток взаємовідносин УНР і ЗУНР. Перебуваючи в Заліщиках, Є. Петрушевич отримав важливий документ, у якому зазначалося: «З огляду на вагу хвилі й на небезпеку, яка грозить Вітчизні, для скріплення й однастайності державної влади Президія Виділу Укр. Національної Ради Західної Области Української Народної Республіки і Державний Секретаріат постановляють отсим надати право виконувати всю військову і цивільну владу, яку доси на основі конституції виконував Виділ Української Національної Ради і Державний Секретаріат д-рови Євгенови Петрушевичу як уповноваженому диктаторові»⁸³. Є. Петрушевич створив уряд Головноуповноваженого Диктатора, який фактично виконував функції міністрів. С. Голубович став головноуповноваженим внутрішніх справ, І. Мирон – шляхів, С. Витвицький – закордонних справ, директором військової канцелярії – отаман К. Долежалъ.

10 червня 1919 р. Диктатор Є. Петрушевич провів зміни в Начальній Команді армії. Генерал М. Омелянович-Павленко був звільнений, а головнокомандувачем призначено генерала О. Грекова.

Наддніпрянці звинувачували щойно утворену Диктатуру в нелігативності прийняття цього рішення. Адже для нього мали проголосувати вісім державних секретарів ЗОУНР⁸⁴. А соціал-демократ С. Вітик цікавився складом Президії УНР і тим, хто може її відкликати⁸⁵.

У відповідь на лист С. Вітика Є. Петрушевич констатував, що, приймаючи Диктатуру, була складена заява й вона буде ліквідована в разі покращення

становища Західної області УНР. Виділ і Державний Секретаріат продовжують існувати, але їх діяльність «завішена» та «після дотичного закону веде і заступає Президію Виділу У.Н.Ради лише сам президент У.Н.Ради»⁸⁶.

Проголошення Диктатури населенням України було сприйняте неоднозначно. Галичани захищали Є. Петрушевича й вважали законним цей політичний акт. Зокрема М. Лозинський, аналізуючи постанову від 9 червня, відзначив, що «наука державного права признає стан найвисшої державної конечности, в яким той, хто має владу, має моральне право вийти поза межі закона, коли сього вимагає оборона держави»⁸⁷. Тому цілком зрозуміло, чому Є. Петрушевич став диктатором.

Друковане видання УГА «Стрілець» також захищало Є. Петрушевича, стверджуючи, що президент УНРади не присвоїв собі владу насильним шляхом і не ліквідував уряд, а саме останній надав йому таких надзвичайних повноважень відповідно до складного міжнародного становища. «Наш диктатор, – писала газета, – отже є законним повно власником правительства, його повновласть є відклична»⁸⁸. Селяни, робітники, інтелігенція й армія вважали призначення Є. Петрушевича диктатором єдиним виходом із скрутного становища⁸⁹.

Наддніпрянці, навпаки, звинувачували Є. Петрушевича в антиукраїнській діяльності й узурпації влади, а також наголошували на негативному ставленні населення до диктатури. Фронтова газета армії «Український козак» писала, що галичани сприйняли акт проголошення диктатури неохоче і лише успішний наступ на польському фронті стали на перешкоді «правдоподібним ексцесам селянських і робітничих мас»⁹⁰.

І. Мазепа був незадоволений таким ходом подій і констатував, що ніхто з членів Виділу Національної Ради не брав участі в проголошенні диктатури Є. Петрушевича і тому акт 9 червня був незаконний. За його словами, через утворення диктатури УНРада перестала виконувати владні функції, а тому вони повинні були перейти до Директорії⁹¹.

Видання галицької соціал-демократії «Боротьба» 22 жовтня подало критичну статтю «Ми судимо і стамо самі під суд», у якій гостро критикувалася диктатура. Адже її прийняли без ухвалення жодного закону галицької влади й вона не уособлювала інтересів всього населення ЗОУНР⁹². «Вже ні поляки, ні большевики, ні денікінці не були в очах противників Диктатури таким «варягом України» як – галицька Диктатура»⁹³, – так оцінювали диктаторство Є. Петрушевича лідери соціал-демократів С. Вітик і О. Безпалко.

Отже, наддніпрянські діячі та органи масової інформації негативно оцінили щойно утворену диктатуру Є. Петрушевича. У той же час 7 травня майже непомітно вступив у дію «Закон про зміни в персональному складі Директорії», коли С. Петлюра фактично перебрав на себе диктаторські повноваження. Адже жодна постанова Директорії УНР не ставала чинною без підпису Головного Отамана, що суперечило принципу рівноправності її членів⁹⁴. А 13 травня постановою Директорії було з її складу усунуто О. Андрієського.

15 червня 1919 р. від проводу ЗОУНР до уряду УНР надійшло повідомлення про призначення Є. Петрушевича диктатором⁹⁵. Через день на засіданні Ради Міністрів було вирішено вимагати від Директорії виклику Є. Петрушевича для

пояснень у цій справі⁹⁶. Оскільки наддніпрянське керівництво вважало, що з припиненням існування УНРади й Державного Секретаріату влада формально перейшла до уряду УНР, то кабінет міністрів 25 червня прийняв постанову про призначення представників урядових органів у Галичині й переведення грошового асигнування через Головне командування Армії УНР⁹⁷. 27 червня 1919 р. С. Петлюра направив телеграму Є. Петрушевичу, щоб той прибув на засідання Директорії до Кам'яця-Подільського⁹⁸.

Диктатор відповів, що через становище на фронті й приїзд місії Антанти не може прибути до Кам'яця. «Якщо лиш мій виїзд стане можливим радо приїду, щоби положити кінець без основним і для обох сторін шкідним непорозумінням»⁹⁹. Можливо, він не хотів йти на компроміс із С. Петлюрою або ж не виключав свого арешту.

У відповідь на проголошення Є. Петрушевича Диктатором, 4 липня 1919 р. в складі уряду УНР був утворений керівний орган у справах Галичини. «Відповідно до актів 3 і 22 січня 1919 року про злуку Української Народної Республіки з Галичиною, в складі Міністерства Української Народної Республіки утворити Міністерство Західної Области (Галичини), через яке відбуваються всі урядові зносини з Галичиною». На чолі міністерства став галичанин С. Вітик. Воно мало складатися з міністра та його помічника й чотирьох департаментів: фінансового, товарообміну, комунікацій та військового постачання¹⁰⁰.

У той же час Є. Петрушевича було позбавлено членства в Директорії. Колишній старшина УСС І. Сіяк хотів заарештувати диктатора за допомогою залізничного куреня¹⁰¹. Однак проти нього вислали одну з військових частин ЗОУНР, і він був змушений повернутися до Кам'яця.

Отже, укладання Акту злуки вимагало від керівників українських республік тісної й плідної співпраці. Перші зрушення відбулися в економічній і військовій сферах. Уряд УНР надавав грошову й продовольчу допомогу Східній Галичині, а у відповідь отримував паливно-мастильні матеріали. Протягом грудня 1918–лютого 1919 рр. ЗУНР одержав і певну військову допомогу. Її основу становили невеликі військові формування, здебільшого здеморалізовані, стомлені Світовою війною, які не могли реально підтримати УГА в боротьбі з польською армією. Поряд з цим на поміч ЗОУНР були направлені артилерійські й літунський полки, які значно посилили бойову міць Галицької армії, а окремі групи армії УНР відкрили фронт проти поляків. Тому не варто звинувачувати наддніпрянський уряд у ігноруванні інтересів Галичини. Перелічені факти свідчать про існування військово-економічної співпраці між УНР і ЗОУНР у першій половині 1919 р. Політичної ж єдності досягти так і не вдалося. Виховане за умов конституційної монархії національно-демократичне керівництво ЗУНР було незадоволене соціалістичними перетвореннями наддніпрянських політиків. Є. Петрушевич, хоча й був членом Директорії, відвідав лише одне її засідання. У Західній області УНР залишилися окремі армія й уряд, який проводив власну внутрішню й зовнішню політику. Наддніпрянські лідери неприхильно ставилися до автономного існування ЗОУНР і весь час намагався його обмежити. У той же час окремі галицькі політики

вдавалися до спроб усунення С. Петлюри від влади. Не відповідали ідеям соборності й законодавчі акти, прийняті на теренах УНР і ЗОУНР, що тільки поглиблювали прірву між і без того різними політичними укладами українських республік. Невдачі українських армій у протиборстві з ворогами не вплинули на подолання внутрішньої політичної кризи у керівництві соборної України. Були прийняті постанови, які зовсім не відповідали ідеалам соборності – надання диктаторських повноважень лідерів ЗОУНР і утворення міністерства у справах Галичини в уряді УНР.

-
- ¹ *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – 368 с.; *Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.) – К., 2001. – 246 с.; *Сеньків М.* З історії соборності українських земель 1917–1945 рр. – Дрогобич, 1999. – 163 с.; *Карпенко О.Ю.* Злука УНР і ЗУНР – видатна подія в історії українського народу // Карпенко Олександр. З історії Західно-Української Народної Республіки. – Івано-Франківськ, 2006 – С. 89–101.; *Литвин С.* Симон Петлюра і Західна область УНР (нові джерела про допомогу Директорії Українській Галицькій Армії) // Галичина. – Івано-Франківськ, 2000. – № 4. – С. 102–109.; *Дацків І.Б.* Військово-політична й дипломатична підтримка Директорією УНР визвольних змагань ЗУНР // Соборність як чинник українського державотворення. – К., 2009. – С. 159–171.; *Павлишин О.* Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 – перша половина 1919) // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37, Ч. 1. – С. 327–349.; *Павлюк О.* Від злуки до розриву (Взаємини урядів УНР і ЗУНР у 1919 році) // Наука і суспільство. – 1994. – № 7–8. – С. 6–10.
  - ² *Литвин М.* ЗУНР на геополітичній карті Центрально-Східної Європи / М. Литвин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І.М. Крип'якевича. – 2000. – Вип. 6. – С. 215.
  - ³ *Стахів М.* Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. – Т. 4. – Скрентон, 1959. – С. 19–20.
  - ⁴ *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – К., 2006. – Т. 4. – С. 241.
  - ⁵ Там само. – С. 242.
  - ⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 52зв.
  - ⁷ Там само. – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 64.
  - ⁸ Там само. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 3.
  - ⁹ *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революцій. – К., 2003. – С. 120.
  - ¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 260.
  - ¹¹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 9 зв, 10.
  - ¹² *Андрієвський В.* З минулого: в 2 т. – Т. 2., Ч. 2. :Директорія. – Берлін, 1923. – С. 129.
  - ¹³ Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 25 липня. – Вип. 26. – С. 191.
  - ¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 1–4.
  - ¹⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки... – Т. 1. – С. 220.
  - ¹⁶ *Литвин М.* Україно-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – С. 303.
  - ¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 87зв.
  - ¹⁸ Там само. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 1.
  - ¹⁹ Там само. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 267. – Арк. 1.

- ²⁰ ЦДАВО. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 1–3.
- ²¹ Західно-Українська Народна Республіка. Документи і матеріали: в 5 т. – Івано-Франківськ, 2005. – Т. 3., Кн. 1. – С. 79.
- ²² Там само. – С. 81.
- ²³ Нове життя. – 1919. – 21 березня.
- ²⁴ Західно-Українська Народна Республіка. Документи і матеріали ... – Т. 3., Кн. 1. – С. 89.
- ²⁵ ЦДАВО. – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 113.
- ²⁶ Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 20 серпня. – Вип. 32. – С. 243; Там само. – 27 лютого. – Вип. 11. – С. 83.
- ²⁷ Західно-Українська Народна Республіка. Документи і матеріали: в 5 т. – Т. 3., Кн. 2. – С. 73.
- ²⁸ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 158. – Арк. 10.
- ²⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 3.
- ³⁰ Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 26 серпня. – Вип. 33. – С. 251.
- ³¹ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 1385. – Арк. 5.
- ³² Нове життя. – 1919. – 5 березня.
- ³³ *Шухевич С.* Спомини з української-галицької армії (1918–1920). – Ч. 1. – Львів, 1929. – С. 62.
- ³⁴ *Омельянович-Павленко М.* Спогади командарма (1917–1920). – К., 2007. – С. 123.
- ³⁵ Там само. – С. 111–112.
- ³⁶ *Шухевич С.* Вказ. праця. – С. 10.
- ³⁷ *Солдатенко В., Савчук Б.* Галицька армія у наддніпрянській Україні. – К., 2004. – С. 38.
- ³⁸ *Шухевич С.* Вказ. праця. – С. 78–79.
- ³⁹ Там само. – С. 101.
- ⁴⁰ *Крезуб А.* Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919. – Нью-Йорк, 1966. – С. 113.
- ⁴¹ *Верига В.* Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр.: У 2 т. – Львів, 2005. – Т. 2. – С. 53.
- ⁴² *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія. – Львів, 1999. – С. 248.
- ⁴³ *Верига В.* Вказ. праця. – С. 81–82.
- ⁴⁴ *Шухевич С.* Вказ. праця. – С. 47.
- ⁴⁵ *Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. – Т. 7. – Скрантон, 1966. – С. 15.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3933. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 2, 2зв.
- ⁴⁷ *Мазепа І.* Вказ. праця. – С. 150.
- ⁴⁸ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2626. – Арк. 1.
- ⁴⁹ *Стахів М.* Вказ. праця. – Т. 7. – С. 35.
- ⁵⁰ Директорія, Рада Народних міністрів Української Народної Республіки... – С. 520.
- ⁵¹ ДАЛО. – Ф. 287. – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 11–13.
- ⁵² *Андрієвський В.* Вказ. праця. – С. 194–196.
- ⁵³ *Стахів М.* Вказ. праця. – Т. 6. – Скрантон, 1965. – С. 198.
- ⁵⁴ *Андрієвський В.* Вказ. праця. – С. 198.
- ⁵⁵ *Стахів М.* Вказ. праця. – Т. 6. – С. 199.
- ⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3172. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 22.
- ⁵⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 70.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3305. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 19.
- ⁵⁹ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 12–13.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 265.
- ⁶¹ Там само. – Арк. 159, 259 зв., 260, 260 зв., 261.
- ⁶² Там само. – Арк. 262 зв.
- ⁶³ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 1394. – Арк. 2, 3, 7.
- ⁶⁴ Там само. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 1386. – Арк. 11 зв.

- ⁶⁵ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: Наукове видання. – К., 2009. – С. 86.
- ⁶⁶ Стахів М. Вказ. праця. – Т. 7. – С. 81.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 125.
- ⁶⁸ ДАЛО. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 187. – Арк. 2зв.
- ⁶⁹ Там само. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 299. – Арк. 202.
- ⁷⁰ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1927. – С. 150.
- ⁷¹ Нове життя. 1919. – 3 лютого.
- ⁷² ЦДАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 42–44 зв.
- ⁷³ Стрілець. – 1919. – 20 квітня.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 4. – Спр. 5. – Арк. 34, 34 зв., 35, 35 зв., 36, 36 зв.
- ⁷⁵ Нова рада. – 1919. – 12 січня.; Нова рада. – 1919. – 14 січня.
- ⁷⁶ ЦДАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 15, 16–19.
- ⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 182–192.
- ⁷⁸ ЦДАЛ. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 48; ЦДАВО України. – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 99, 99 зв.
- ⁷⁹ Там само. – Ф. 2192. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 11 зв.
- ⁸⁰ Там само. – Ф. 3505. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 158.
- ⁸¹ Стрілець. – 1919. – 13 квітня.
- ⁸² Мазепа І. Вказ. праця. – С. 160.
- ⁸³ ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 13.
- ⁸⁴ Український козак. – 1919. – 25 червня.
- ⁸⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3933. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 5.
- ⁸⁶ Український козак. – 1919. – 27 червня.
- ⁸⁷ Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – С. 107.
- ⁸⁸ Стрілець. – 1919. – 9 липня.
- ⁸⁹ Там само.
- ⁹⁰ Український козак. – 1919. – 25 червня.
- ⁹¹ Мазепа І. Вказ. праця. – С. 225–226.
- ⁹² Боротьба. – 1919. – 22 жовтня
- ⁹³ Назарук О. Рік на Великій Україні – Нью-Йорк, 1978. – С. 238.
- ⁹⁴ Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 11 липня. – Вип. 22. – С. 153.
- ⁹⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 25.
- ⁹⁶ Там само. – Ф. 3305. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 52.
- ⁹⁷ Там само. – Спр. 8. – Арк. 14 зв.
- ⁹⁸ Там само. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 27.
- ⁹⁹ Там само. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 132.
- ¹⁰⁰ Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. – 1919. – 1 серпня. – Вип. 28. – С. 202.
- ¹⁰¹ Ярославин В. Визвольна боротьба на Західно-Українських землях у 1918–1923 роках. – Філадельфія, 1956. – С. 41–43.